

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

1. Συνύπαρξη και επικάλυψη ταυτοτήτων

Από τα χρόνια του Ηροδότου και εξής τα σημαντικότερα συστατικά της ταυτότητας κοινοτήτων ανιχνεύονται σε πολιτισμικά δεδομένα: στην κοινή καταγωγή, την κοινή γλώσσα, τη λατρεία και κυρίως την κοινή συλλογική μνήμη.¹ Όταν ρωτούν έναν ομηρικό ήρωα ποιος είναι, απαντά αραδιάζοντας τα ονόματα των προγόνων του (π.χ. *Ιλιάδα* Ζ 123 κ.εξ.)· και αντίστοιχα, στις κοινότητες των ελληνικών πόλεων οι τοπικοί μύθοι και η τοπική ιστορία αποτελούν τη βάση του αυτοπροσδιορισμού και της αυτοπαρουσίασης.² Το «εμείς» των Αθηναίων του 4ου αιώνα περιλαμβάνει τόσο τον Θησέα όσο και τους Μαραθωνομάχους, κατά τον ίδιο τρόπο που το «εμείς» του Κνωσίου της ελληνιστικής εποχής φέρνει τον

* Χρησιμοποιούνται οι παραπάνω συντομογραφίες: Chaniotis, *Verträge* = A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Städten in der hellenistischen Zeit* (Στουτγάρδη 1996)· *FGrHist* = F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (Βερολίνο-Leiden 1923-1958)· *I.Cret.* = M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae* (Ρώμη 1935-1950)· *IG* = *Inscriptiones Creticae*· *SEG* = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

¹ Πρβ. Ηρόδοτος Θ' 144, 2: τὸ Ἑλληνικὸν ἐὼν ὁμαιμὸν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα.

² Βλ. π.χ. A. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften* (Στουτγάρδη 1988) με παλαιότερη βιβλιογραφία: T.S. Scheer, *Mythische Vorväter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte* (Μόναχο 1993)· R. Lindner, *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte in der römischen Kaiserzeit* (Στουτγάρδη 1994)· O. Curty, *Les parentés légendaires entre cités grecques. Catalogue raisonné des inscriptions contenant le terme συγγένεια et analyse critique* (Γενεύη 1995).

σύγχρονο πολεμιστή και άρχοντα στο πλάι του Ιδομενέα (πρβ. *I. Cret.* I viii 33).

Στις αρχαιογνωστικές επιστήμες ζητήματα ταυτότητας και συνείδησης ερευνούνται κυρίως σε περιόδους και χώρους για τους οποίους διαθέτουμε επαρκείς και αντιπροσωπευτικές σε περιεχόμενο πηγές, κυρίως κείμενα που αντανακλούν τις απόψεις όχι μεμονωμένων διανοητών, αλλά ευρύτερων κύκλων, όπως είναι π.χ. η αττική κωμωδία, οι δικανικοί λόγοι ή το εικονογραφικό υλικό των νομισμάτων και των δημόσιων μνημείων.

Στην Κρήτη τέτοιες πηγές σπανίζουν. Ενώ εύκολα θα μπορούσε κανείς να παρουσιάσει εκτενέστατο κατάλογο βιβλίων και άρθρων που ασχολούνται με θέματα ταυτότητας στην Αθήνα, τη Ρώμη ή τις μικρασιατικές πόλεις των αυτοκρατορικών χρόνων,³ στην περίπτωση της Κρήτης σχετικές μελέτες λείπουν κι αυτό δεν θα πρέπει να μας ξενίζει. Οι πηγές για την κοινωνική ιδεολογία, την πολιτική ή κοινωνική ταυτότητα και γενικότερα τη συνείδηση ή τις αντιλήψεις των Κρητών είναι και περιορισμένες και προβληματικές. Πρόκειται είτε για κείμενα γραμμένα από εξωτερικούς παρατηρητές (όπως ο Πλάτων, ο Έφορος, ο Αριστοτέλης ή πολλοί ελληνιστικοί επιγραμματογράφοι) είτε για νομικά κείμενα που παρέχουν πληροφορίες μόνο για πολύ συγκεκριμένες πτυχές του θέματος. Ελάχιστα μη νομικά κείμενα γραμμένα από Κρήτες σώζονται, κυρίως επιτύμβια επιγράμματα που εκφράζουν κάποιες από τις αξίες τους.⁴ Στα στοιχεία αυτά μπορούμε να προσθέσουμε και το αρ-

³ Παραθέτω ενδεικτικά ορισμένες σχετικά πρόσφατες μελέτες (βλ. και την προηγούμενη σημείωση): E.S. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome* (Ithaca 1992)· A.L. Boegehold – A.C. Scafaro (εκδ.), *Athenian Identity and Civic Ideology* (Baltimore-London 1994)· Yun Lee Too, *The Rhetoric of Identity in Isocrates. Text, Power, Pedagogy* (Cambridge 1995)· J.M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge 1997)· R. Laurence – J. Berry (εκδ.), *Cultural Identity in the Roman Empire* (London-New York 1998)· R. Miles, *Constructing Identities in Late Antiquity* (London-New York 1999)· J. Huskinson (εκδ.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire* (London 2000).

⁴ Βλ. τώρα τη χρήσιμη συλλογή του Β. Βερτουδάκη, *Epigrammata Cretica. Λογοτεχνικοί τόποι και μύθοι της Κρήτης στο αρχαίο ελληνικό επίγραμμα* (Ηράκλειο 2000)· πρβ. για τους αυτοκρατορικούς χρόνους Α. Martínez Fernández, 'Notas sobre el vocabulario de los epigramas cretenses de época imperial', *Fortunatae* 3 (1992), σ. 231-245. Για τα λιγοστά αποσπάσματα της κρητικής ιστοριογραφίας βλ. Α. Στραταριδάκη, 'The Historians of Ancient Crete: A Study in Regional Historiography', *Κρητικά Χρονικά* 28/29 (1988/1989), σ. 137-193.

χαιολογικό υλικό, κυρίως τις παραστάσεις σε νομίσματα κρητικών πόλεων – αποτέλεσμα επιλογής των ηγετικών ομάδων των κρητικών πόλεων. Συνήθως προβάλλουν τοπικές θεότητες, σημαντικά στοιχεία τοπικών μύθων (όπως ο Μινώταυρος και ο λαβύρινθος στην Κνωσό) ή ακόμη και στοιχεία που σχετίζονται με τον τρόπο ζωής και τις οικονομικές δραστηριότητες μιας περιοχής (όπως π.χ. ο κάπρος στα νομίσματα της Λύττου, που παραπέμπει στο κυνήγι, την προσφιλή ασχολία του πολίτη με την ανώτερη κοινωνική θέση).⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αυτό που έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα είναι κυρίως ο τρόπος που οι υπόλοιποι Έλληνες έβλεπαν τους Κρήτες και την ταυτότητά τους – δηλαδή όλα εκείνα τα στερεότυπα που εκφράζουν τα επιγράμματα και οι παροιμίες (ό *Κρής τόν Κρήτα, τρία κάππα κάκιστα, Κρήτη, Καππαδοκία, Κιλικία, συγκρητισμός*): οι Κρήτες εμφανίζονται ως ποιμένες, πειρατές, κυνηγοί, τοξότες και χορευταράδες.⁶

Στο κείμενο αυτό προτίμησα να μην ασχοληθώ με τους μύθους και τις αξίες που συναπαρτίζουν την εικόνα του Κρητικού στην Κρήτη και τον έξω κόσμο, αλλά να αναλύσω ένα πολύ συγκεκριμένο πρόβλημα: τη συνύπαρξη και επικάλυψη διαφορετικών μορφών ταυτότητας.

2. Η ταυτότητα του πολίτη

Η στοιχειώδης και εμφανής ταυτότητα των μελών μιας αρχαίας πολιτικής κοινότητας (και αυτό ισχύει βέβαια και για την Κρήτη) είναι η ταυτότητα του πολίτη μιας πόλης,⁷ λόγου χάριν η ταυτότητα του Κνωσίου· αυτή συνυπάρχει όμως με άλλες μορφές ταυτότητας που ορίζονται με πληθώρα κριτηρίων, π.χ. με την ταυτότητα του Κρητός, του αριστοκρά-

⁵ Βλ. τις παραστάσεις στην ακόμα αζεπέραστη συλλογή υλικού: J.N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne* (Macon 1890). Για τη σημασία του νομισματικού υλικού στη διερεύνηση της ταυτότητας κοινοτήτων βλ. π.χ. Lindner, *ό.π.*, και D.O.A. Klose, 'Münzprägung und städtische Identität: Smyrna in der Römischen Kaiserzeit', στο W. Leschhorn – A.V.B. Miron – A. Miron (εκδ.), *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag* (Saarbrücken 1996) 53-63.

⁶ Για τις παροιμίες βλ. Τ. Νικολαΐδης, «Οι Κρήτες στην αρχαία ελληνική και νεότερη ελληνική παροιμογραφία», στο *Αφιέρωμα στον Στ. Αλεξίου (Αριάδνη 5· Ρέθυμνο 1989)*, σ. 399-406. Για τα επιγράμματα βλ. Βερτουδάκης, *ό.π.*

⁷ Βλ. π.χ. για την Αθήνα E. Sagan, 'Citizenship as a Form of Psycho-social Identity', στο J.A. Koumoulides (εκδ.), *The Good Idea: Democracy in Ancient Greece* (New Rochelle-Νέα Υόρκη-Αθήνα-Μόσχα 1995), σ. 147-159.

τη, του μέλους μιας *εταιρείας*, μιας κλάσης ηλικίας ή μιας περιοχής. Ποια συγκεκριμένη μορφή ταυτότητας επικαλύπτει τις άλλες και ποιες συνθήκες αναδύουν στην επιφάνεια λανθάνουσες μορφές αυτοπροσδιορισμού εξαρτάται από ειδικές συνθήκες, συνήθως από κάποια μορφή ήπιας ή βίαιης αντιπαράθεσης με τα μέλη μιας άλλης ομάδας.

Ας πάρουμε ως παράδειγμα τη Λύττο. Ένας Λύττιος είναι κατ' αρχήν πολίτης της Λύττου. Η ιδιαίτερη αυτή ταυτότητα δεν εκφράζεται βέβαια στη συμπεριφορά του μέσα στην πόλη του, αλλά κυρίως στις σχέσεις του με τον εκτός της Λύττου κόσμο· η ταυτότητα του Λυττίου εκδηλώνεται όταν έρχεται αντιμέτωπος με τους «άλλους» (και βέβαια εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο αν οι «άλλοι» είναι άλλοι Κρήτες, άλλοι Έλληνες ή βάρβαροι). Όταν επισκέπτεται ένα κρητικό ιερό, όταν υπηρετεί ως μισθοφόρος στο στρατό κάποιου ελληνιστικού μονάρχη, όταν χαράσσει το όνομά του ή κάνει αφιέρωση σε κάποιο αιγυπτιακό ιερό ή όταν ανεγείρεται το επιτύμβιο μνημείο του, το εθνικό *Λύττιος*, που δεν χρησιμοποιείται ποτέ στη Λύττο, συμπληρώνει το όνομά του και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικής του ταυτότητας.⁸ Ένα παράδειγμα είναι το αναθηματικό επίγραμμα ενός Λυττίου στο Σαραπίο της Αλεξάνδρειας, έργο του Καλλιμάχου (περ. 246-221 π.Χ.):⁹

Ο Μενίτας ο *Λύκτιος*
 ανέθηκε αυτά τα τόξα
 λέγοντας με καμάρι· σε σέ προσφέρω,
 Σάραπι, το τόξο το κεράτινο
 και τη φαρέτρα· όσο για τα βέλη,
 αυτά τάχουν οι Εσπερίτες.

Στην ιδιωτική αυτή αφιέρωση το όνομα μόνο του δεν αρκούσε· ο Μενίτας προσδιορίζεται ως Λύττιος, αλλά με την αναφορά στις εξαιρετές τοξευτικές ικανότητές του επικαλείται και ένα στοιχείο μιας ευρύτερης ταυτότητας, εκείνης του τυπικού κρητικού πολεμιστή.¹⁰

⁸ Βλ. π.χ. τα επιτύμβια μνημεία των Λυττίων σε άλλες περιοχές: *IG IX.2*, 365 (Δημητριάδα)· *IG XII.9*, 812 (Ερέτρια)· πρβ. προξενικό ψήφισμα για Λύττιο στην Ανάφη: *IG XII.3*, 254 στ. 30.

⁹ Καλλιμάχος, *Επίγραμμα* 37 έκδ. Pfeiffer. Σχετικά βλ. Βερτουδάκης, ό.π., σ. 29-30. Α. Χανιώτης, «Ονειροκρίτες, αρετολόγοι και προσκυνητές. Θρησκευτικές δραστηριότητες Κρητών στην ελληνιστική Αίγυπτο», στο Α. Καρέτσου (εκδ.), *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών* (Αθήνα 2000), σ. 210.

¹⁰ Βερτουδάκης, ό.π., σ. 29-36.

Η στοιχειώδης προϋπόθεση αυτής της χωριστής (ας πούμε «πολιτικής») ταυτότητας του Λυττίου είναι καθαρά νομική: είναι τα πολιτικά δικαιώματα, η *πολιτεία*. Ας αφήσουμε τους ίδιους τους Κρήτες να μας εξηγήσουν τη σημασία της. Η χαρακτηριστική έκφραση που χρησιμοποιούν όταν χορηγούν σε ξένους την *πολιτεία* είναι: *μετέχειν θίνων και ανθρώπινων*.¹¹ Ο πολίτης δεν εντάσσεται απλώς σε μια κοινότητα σε σχέση με πολιτικά δικαιώματα και εγκόσμιες υποχρεώσεις (*μετέχει ανθρώπινων*)· είναι επίσης μέλος μιας κοινότητας λάτρων (*μετέχει θείων*, δηλ. *θείων*).

Η ξεχωριστή ταυτότητα του Λυττίου διαμορφώνεται από νεαρότατη ηλικία. Στα συσσίτια ακούει να μιλούν για τα κατορθώματα των προγόνων και των συγχρόνων και εισάγεται στον κόσμο των αξιών της πόλης του.¹² Στις γιορτές αναμετρίεται με τους συνομήλικους στο τρέξιμο, το χορό και την άσκηση των όπλων.¹³ Τα χορικά άσματα των τοπικών ποιητών αναφέρονται στους μύθους και οι ύμνοι, οι προσευχές και οι όρκοι τον εξοικειώνουν με τις τοπικές θεότητες.¹⁴ Στη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας συμβάλλουν ιδιαίτερα οι γιορτές. Στα *Περιδλημαία* ο νέος γίνεται δεκτός στο σώμα των πολιτών¹⁵ και οι ιστορικές επέτειοι της Λύττου προβάλλουν τελετουργικά τη συλλογική μνήμη· μια αδημο-

¹¹ Chaniotis, *Verträge*, σ. 101-102.

¹² Βλ. Δωσιάδας, *Fragmente der griechischen Historiker* 458 F 2 (= Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* Δ' 22, 143 A-D): *εἶτα μετὰ ταῦτα μέμνηνται τῶν κατὰ πόλεμον πράξεων καὶ τοὺς γενομένους ἄνδρας ἀγαθοὺς ἐπαινοῦσι, προτροπέμενοι τοὺς νεωτέρους εἰς ἀνδραγαθίαν*.

¹³ Για την εκπαίδευση των νέων Κρητών και τη σημασία των αγώνων βλ. πιο πρόσφατα Η.-J. Gehrke, 'Gewalt und Gesetz. Die soziale und politische Ordnung Kretas in der Archaischen und Klassischen Zeit', *Klio* 79 (1997), σ. 37-38· I.Z. Tzifopoulos, "Hemero-dromoi" and Cretan "Dromeis": Athletes or Military Personnel? The Case of the Cretan Philonides', *Nikephoros* 11 (1998), σ. 137-170· πρβ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 127-128.

¹⁴ Για τη σημασία του μυθολογικού υλικού στην κρητική ποίηση έχουμε έμμεσες μαρτυρίες· βλ. π.χ. *I.Cret.* I xxiv 1· πρβ. Α. Chaniotis, 'Als die Diplomaten noch tanzten und sangen. Zu zwei Dekreten kretischer Städte in Mylasa', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71 (1988), σ. 154-156. Από τους κρητικούς ύμνους σώζεται μόνον ο ύμνος στον Δία από το Παλαικάστρο (*I.Cret.* III ii 2)· βλ. τώρα W.D. Furley – J.M. Bremer, *Greek Hymns. Volume I. The Texts in Translation. Volume II. Greek Texts and Commentary* (Tübingen 2001), τ. 1, σ. 65-76, τ. 2, σ. 1-20. Για τους κρητικούς όρκους και τις θεότητες που επικαλούνται βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 68-76.

¹⁵ Chaniotis, *Verträge*, σ. 208-209, αρ. 11, στ. 21 (*I.Cret.* I xix 1) και σ. 125.

σίευτη επιγραφή κάνει γνωστές δύο τέτοιες ιστορικές επετείους της Λύττου, την επέτειο της ανοικοδόμησης της πόλης και την επέτειο της καταστροφής της Δρήρου.¹⁶ Η ταυτότητα του Λυττίου προσδιορίζεται επομένως και θετικά –με την αξίωση ότι η πόλη του είναι η αρχαιότερη πόλη της Κρήτης και αποικία της Σπάρτης¹⁷ και με την υπενθύμιση της επανίδρυσης–, αλλά και επιθετικά (με την υπενθύμιση της νίκης και της κατάκτησης). Και στις δύο περιπτώσεις ταυτότητα σημαίνει συνείδηση μιας υπεροχής απέναντι στους άλλους.

Η ταυτότητα του Λυττίου είναι αποτέλεσμα του συγκερασμού πολιτικών δικαιωμάτων και πολιτισμικής μνήμης.¹⁸ Η σημασία της δεύτερης φαίνεται αν εξετάσουμε τους όχι εκ γενετής Λυττίους, εκείνους που απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα αργότερα. Μέχρι ποιο σημείο εξομοιώνουν τα πολιτικά δικαιώματα τον πρώην ξένο με τον γεννημένο Λύττιο; Το γέννημα-θρέμμα της Ολούντας που εγκαθίσταται μόνιμα στη Λύττο και βάσει συνθήκης γίνεται πολίτης της,¹⁹ άραγε είναι φορέας της ίδιας ταυτότητας και συνείδησης; Άραγε θα αποβάλει τα στοιχεία τής μέχρι τότε ταυτότητάς του με μια νομική πράξη (τη χορήγηση της πολιτείας) και μια θρησκευτική τελετουργία (την ορκομωσία του); Και ο γηγενής Λύττιος θα τον αποδεχθεί ανεπιφύλακτα και απεριόριστα ως μέλος της ίδιας κοινότητας; Μπορεί με τη χορήγηση της πολιτείας ο τέως Ολούντιος να μετέχει θίνων και άνθρωπίνων, να συμμετέχει στη λατρεία και τους θεσμούς. Αλλά σε ποιο βαθμό μετέχει στην κοινή, τοπι-

¹⁶ Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον συνάδελφο Χ. Κριτζά, που μου έθεσε υπόψη το κείμενο της αδημοσίευτης επιγραφής την οποία παρουσίασε στο συνέδριο αυτό. Γενικά για τη σημασία των ιστορικών επετειών στη διαμόρφωση ταυτότητας στην αρχαιότητα βλ. Α. Chaniotis, 'Gedenktage der Griechen: Ihre Bedeutung für das Geschichtsbewusstsein griechischer Poleis', στο J. Assmann (εκδ.), *Das Fest und die Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt* (Gütersloh 1991), σ. 123-145.

¹⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικῶν Β'* 7, 1· Πολύβιος Δ' 54, 6.

¹⁸ Για την έννοια της πολιτισμικής μνήμης, βλ. J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Μόναχο 1992).

¹⁹ Η δυνατότητα αυτή περιλαμβάνεται στις λεγόμενες συνθήκες ισοπολιτείας: βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 101-104· πρβ. G. Capdeville, 'Isopoliteia a sympoliteia nell' antica Creta', στο L. Aigner Foresti κ.ά. (εκδ.), *Federazioni e federalismo nell' Europa antica* (Milano 1994), σ. 265-277 και 'Le droit international dans la Crète antique (VIIe-VIe-He s. av. J.-C.)', *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* (1997), σ. 285-286. Σώζεται συνθήκη ισοπολιτείας μεταξύ Λύττου και Ολούντας: Chaniotis, *Verträge*, σ. 352-358, αρ. 60.

κή πολιτισμική μνήμη; Θεωρεί τον εαυτό του μέλος της αρχαιότερης κρητικής πόλης και συγγενή των Σπαρτιατών; Άραγε θα υιοθετήσει την τοπική διάλεκτο της Λύττου; Θα δώσει στα παιδιά του τα πατρογονικά ονόματα ή θα υιοθετήσει χαρακτηριστικά ονόματα της νέας του πατρίδας; Κι όταν ορκίζεται, προσεύχεται ή καταριέται, είναι άραγε η Αθηνά Πολιάδα της Λύττου η θεότητα που επικαλείται ή ο Δίας ο Ταλλαίος της Ολούντας;

Μάταια θα περιμένουμε απάντηση στα ερωτήματα αυτά από τις επιγραφές της Λύττου. Υπάρχουν ωστόσο σχετικές μαρτυρίες από αλλού που δείχνουν ότι η σύνδεση με τον αρχικό τόπο καταγωγής (η εκ γενετής ταυτότητα) ήταν συχνά ισχυρότερη από τα πολιτικά δικαιώματα (την επίκτητη πολιτική ταυτότητα). Ο Κνώσιος δολιχοδρόμος Εργοτέλης νίκησε το 472 στους Ολυμπιακούς αγώνες ως πολίτης της σικελικής Ιμέρας, έχοντας εγκαταλείψει την πατρίδα του μετά από εμφύλιο πόλεμο· όμως ακριβώς αυτής της χαμένης πατρίδας την επώδυνη μνήμη τονίζει ο Πίνδαρος στο επινίκιο προς τιμήν του (Ολυμπ. ΙΒ'): *στάσις ἀντιάνειρα Κνωσίας σ' ἄμερσε πάτρας*. Ακόμα διδακτικότερη είναι η περίπτωση των υπερχιλίων Κρητών από διάφορες πόλεις που μετανάστευσαν στη Μίλητο με γυναίκες και παιδιά σε δύο κύματα στα τέλη του 3ου αιώνα.²⁰ Στη Μίλητο απέκτησαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και εγκαταστάθηκαν σε εδάφη που η Μίλητος είχε πρόσφατα κατακτήσει και προσπαθούσε να προστατεύσει από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου. Οι κρητογενείς νέοι Μιλήσιοι ορκίσθηκαν να υπερασπισθούν τη νέα τους πόλη και τα φρούριά της· όμως η διαφορά ανάμεσα στους γηγενείς Μιλήσιους και τους μετανάστες φαίνεται σε μια λεπτομέρεια. Σε κανένα Κρητικό δεν επιτρέπεται να καταλάβει το αξίωμα του φρουράρχου, αν δεν περάσουν πρώτα 20 χρόνια από την πολιτογράφησή του στη Μίλητο. Οι μετανάστες δεν εξομοιώνονται απόλυτα με τους πολίτες· θεωρούνται ξένο σώμα και αναξιόπιστο. Πόσο ισχυρός ήταν ο δεσμός των Κρητών με τις πατρίδες τους φάνηκε όντως σύντομα. Μετά από δέκα χρόνια σύμφωνα με μια χρονολόγηση, μετά από 40 χρόνια σύμφωνα με μian άλ-

²⁰ Σχετικά βλ. τώρα P. Herrmann, *Inscriften von Milet. Teil I* (Berlin 1997), σ. 160-164· πρβ. A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit* (Φραγκφούρτη 1985), σ. 177-178· P. Brulé, 'Enquête démographique sur la famille grecque antique. Étude de listes de politographie d'Asie mineure d'époque hellénistique (Milet et Ilion)', *Revue des Études Anciennes* 92 (1990), σ. 238-242· Chaniotis, *Verträge*, σ. 14.

λη, οι μετανάστες προσπάθησαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους.²¹ Αυτό δεν είναι από μόνο του εντυπωσιακό. Ενδιαφέρον είναι ότι εμποδίστηκαν βίαια στην επιστροφή τους από τους πρώην συμπολίτες τους, τους Κρήτες. Αυτό το επεισόδιο της κρητικής ιστορίας δείχνει τις διαφορές όψεις του φαινομένου: Βλέπουμε τη δυσπιστία των Μιλησίων απέναντι στους νέους πολίτες· βλέπουμε την επιβίωση της αρχικής πολιτικής ταυτότητας στους μετανάστες, που επιδιώκουν την επιστροφή στην πατρίδα τους· βλέπουμε και την αντίδραση των τέως συμπολιτών τους που τους έχουν διαγράψει από την κοινότητα. Πριν βιαστούμε σε γενικεύσεις, καλό θα είναι να δούμε τις ιδιαίτερες συνθήκες που υπαγόρευσαν αυτές τις αντιδράσεις. Πρόκειται για συνθήκες κρίσης: η Μίλητος είχε χάσει τα εδάφη στα οποία είχαν εγκατασταθεί οι Κρήτες μετανάστες, και οι παλιές τους πατρίδες ήταν αδύναμες να αναλάβουν το βάρος των επανοστούντων (που επιπλέον ενδέχεται να ανήκαν και σε συγκεκριμένες πολιτικές μερίδες): τα υλικά προβλήματα αποδεικνύονται εδώ ισχυρότερα από την αλληλεγγύη της κοινής ταυτότητας.

Η ίδια ανησυχία για την ισχύ της αρχικής πολιτικής ταυτότητας φαίνεται και στις κρητικές συμβάσεις ισοπολιτείας που ρυθμίζουν την αμοιβαία παροχή πολιτικών δικαιωμάτων. Συχνά επιβάλλουν στον ξένο που θέλει να αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα στην άλλη πόλη να κόψει όλους του τους δεσμούς –κοινωνικούς, οικονομικούς και νομικούς– με την παλιά του πατρίδα, ώστε να είναι ευκολότερη η αφομοίωσή του στη νέα κοινότητα.²² Παρατηρούμε επίσης ότι πολλά ονόματα προσώπων στην Κρήτη είναι παραλλαγμένα εθνικά (π.χ. Φαίστος, Συβρίτας, Υρτακίνας, Έλυρος, Κνώσος κ.λπ.)²³ μας δείχνουν ότι πολλοί μετανάστες της εσωτερικής κρητικής μετανάστευσης ήταν γνωστοί στη νέα τους πατρίδα με το εθνικό της παλιάς τους.

²¹ Η επιστροφή αυτών των Κρητών έγινε αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ Μαγνησίας, Κνωσού και Γόρτυνας (*J. Cret.* I viii 9; IV 176): δυστυχώς η χρονολογία των σχετικών επιγραφών δεν είναι βέβαιη· βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 284 (περ. 184 π.Χ.); S.L. Ager, *Interstate Arbitration in the Greek World, 337-90 B.C.* (Berkeley-Los Angeles-Λονδίνο 1996), σ. 350-355 (περ. 167 π.Χ.); A. Magnetto, *Gli arbitrati interstatali greci. Introduzione, testo critico, traduzione, commento e indici. Volume II. Dal 337 al 196 a.C.* (Pisa 1997), σ. 262-271 (περ. 218 π.Χ.).

²² Chaniotis, *Verträge*, σ. 102-103.

²³ Βλ. G. Capdeville, 'Le migrazioni interne nell'isola di Creta. Aspetti giuridici, economici e demografici', στο M. Sordi (εκδ.), *Emigrazione e immigrazione nel mondo antico* (Μιλάνο 1994), σ. 221-222 και πολλές προσθήκες στο *SEG XLIV* 714.

Η πολιτική ταυτότητα ενίοτε υποσκελίζεται από άλλους τρόπους αυτοπροσδιορισμού και αλληλεγγύης. Αυτό μας δείχνει η πληθώρα των μαρτυριών για το διαρκή και έκδηλο φόβο του εμφυλίου πολέμου, με χαρακτηριστικότερη μαρτυρία τον όρκο των Ιτανίων, που ορκίζονται το αυτονόητο: να μην προδώσουν την πόλη τους, τα εδάφη τους, τα νησιά τους, τα πλοία τους, τους συμπολίτες τους και την περιουσία τους· να μην καλέσουν εχθρούς· να μην κάνουν κάτι για να ζημιώσουν την ίδια τους την πόλη (*I. Cret.* III iv 8). Ο όρκος αυτός είναι τόσο παράδοξος όσο ένας όρκος αρχιτεκτόνων να μην κατασκευάσουν σπίτια που θα πέσουν στο κεφάλι τους. Είναι όρκος παράδοξος, αλλά όχι παράλογος, γιατί ο υπαρκτός κίνδυνος της στάσης διαφαίνεται από την παρακάτω διάταξη: «δεν θα πραγματοποιήσω αναδασμό γης, οικιών ή οικοπέδων ούτε αποκοπή χρεών». Ο όρκος αυτός, που τελειώνει με τρομερές κατάρες για τους παραβάτες, μας παρουσιάζει μια τρομερή απειλή προδοσίας με υπόβαθρο οικονομικό και κοινωνικό· και οι πληροφορίες που έχουμε για εμφυλίους πολέμους στην Κρήτη δείχνει ότι η απειλή αυτή ήταν υπαρκτή και άμεση.²⁴

Ποιοι είναι λοιπόν εκείνοι οι παράγοντες που κάνουν ένα άτομο να αγνοήσει την ταυτότητά του ως μέλος της κοινότητας των πολιτών και να στραφεί εναντίον της – με άλλα λόγια, ποιες είναι άλλες μορφές ταυτότητας που κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες αναδύονται στην επιφάνεια; Ας επιστρέψουμε στην αφετηρία αυτής της έρευνας, στην ταυτότητα του πολίτη της Λύττου.

3. Φυλετική ταυτότητα

Όπως είδαμε, η ταυτότητα του Λυττίου είναι ορατή στις σχέσεις του με τους μη Λυττίους. Μέσα στην κοινότητά του προβάλλει μίαν άλλη ιδιαίτερη ταυτότητα: εκείνη του μέλους μιας φυλής. Στην Κρήτη μέχρι την ελληνιστική εποχή οι φυλές έχουν ουσιαστικό θεσμικό ρόλο, που φαίνεται κυρίως από το γεγονός ότι οι φυλές εναλλάσσονται εκ περιτροπής στην εκτελεστική εξουσία.²⁵ Κάθε χρόνο οι αξιωματούχοι (*κόσμοι*)

²⁴ H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Παρίσι 1948), σ. 163-172· Petropoulou, *ό.π.*, σ. 111-113· Chaniotis, *Verträge*, σ. 13-16.

²⁵ E. Kirsten, *Das dorische Kreta. I. Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert* (Würzburg 1942), σ. 149-150· R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (Λονδίνο 1955), σ. 27-29· N.F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece. A Documentary Study* (Φιλαδέλφεια 1987), σ. 227-228.

εκλέγονται αποκλειστικά από τα μέλη μιας φυλής. Ανάλογα με τον αριθμό των φυλών, μια φυλή μπορούσε να περιμένει από τρία ως έξι χρόνια μέχρι να έρθει η σειρά της να εκλέξει τους *κόσμους* (και συνεπώς να έχει ενεργότερο πολιτικό ρόλο από την απλή συμμετοχή στην εκκλησία). Στη Λύττο γνωρίζουμε τις ευρύτατα γνωστές δωρικές φυλές των *Λυμάνων* και των *Διφύλων*, αλλά και τις φυλές της *Ἀρχαίας* και των *Λασυνθίων*²⁶ αν το όνομα της φυλής *Ἀρχαίας* σχετίζεται με το ρήμα *ἄρχειν*, ίσως να υποδηλώνει μια ιδιαίτερη κοινωνική θέση.²⁷ Το όνομα Λασύνθιοι είναι λιγότερο προβληματικό. Όπως έδειξε ο Χαρ. Κριτζάς²⁸ παράγεται από το τοπωνύμιο Λάσυνθος, το αρχαίο όνομα του οροπεδίου του Λασιθίου, που μάλλον από τα τέλη της αρχαϊκής εποχής ανήκε, τουλάχιστον κατά το μέγιστο μέρος του, στα εδάφη των Λυττίων. Οι Λασύνθιοι ως φυλή είχαν επομένως μια συγκεκριμένη γεωγραφική σύνδεση, αποτελούσαν μέσα στο σώμα των Λυττίων πολιτών μια ιδιαίτερη τοπική υποομάδα με ιδιαίτερη τοπική ταυτότητα. Ένα από τα μελλοντικά ζητούμενα της επιγραφικής και αρχαιολογικής έρευνας είναι να διερευνηθεί, κυρίως με βάση το ονομαστικό υλικό σε συστηματικώς ανασκαμμένα νεκροταφεία, μήπως και σε άλλες πόλεις της Κρήτης υπάρχει σύνδεση φυλών με συγκεκριμένους χώρους (αυτή είναι μια υπόθεση εργασίας της Βίλλης Αποστολάκου).

Οι σχέσεις του Λυττίου, λοιπόν, με τους συμπολίτες του επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τη φυλετική του ένταξη. Η φυλετική αυτή ταυτότητα ενδέχεται σε συνθήκες κρίσης να υπερεκαλύψει την πολιτική από τον Στυλ. Σπυριδάκη έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η χωριστή νομισματοκοπία των Αιναώνων, στα τέλη του 3ου αιώνα, οφείλεται στην απόσχιση της ομώνυμης γορτυνιακής φυλής από τη Γόρτυνα κατά τη διάρκεια εμφυλίου πολέμου και στη δημιουργία ιδιαίτερης πόλης.²⁹

²⁶ Jones, *ό.π.*, σ. 227· η φυλή των *Υακινθίων* (*I. Cret.* I xviii 13) θα πρέπει να διορθωθεί σε φυλή των *Λασυνθίων*· βλ. Χ. Κριτζάς, «Επιγραφικά στοιχεία για την ετυμολογία του Λασυνθίου», στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* Α2 (Ηράκλειο 2000), σ. 95.

²⁷ A. Chaniotis, 'Zu den Inschriften von Amnisos', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71 (1988), σ. 159-160.

²⁸ Κριτζάς, *ό.π.*, σ. 81-96.

²⁹ S. Spyridakis, Αιναών[ων]?, *Hellenika* 30 (1977/78), σ. 51-61 = *Cretica: Studies on Ancient Crete* (New Rochelle-Nέα Υόρκη 1992), σ. 161-171.

4. Κοινωνική ταυτότητα

Βλέπουμε ότι η πολιτική ταυτότητα κάποτε δεν αντέχει τα ρήγματα που προκαλούν η οικονομική και κοινωνική ανισότητα. Κατά περίπτωση ο Κρης αυτοπροσδιορίζεται ως πολίτης της πόλης του, μέλος της φυλής του, αλλά και ως μέλος της κοινωνικής του ομάδας – και φυσικά αυτός ο αυτοπροσδιορισμός είναι ορατός στις πηγές μας μόνο σε σχέση με την ανώτερη τάξη, τους ελεύθερους γαιοκτήμονες με την πολεμική εκπαίδευση. Αυτή η κοινωνική ταυτότητα εκφράζει με ενάργεια το αλλαζονικό και γεμάτο αυτοπεποίθηση άσμα του Υβρίου του Κρητός,³⁰ που παραθέτω στη γλαφυρή μετάφραση του Στέφανου Ξανθουδίδη:

«Μεγάλο πλούτος το σπαθί έχω και το κοντάρι
και του κορμιού το σκέπασμα, το όμορφο σκουτάρι.
Μ' αυτά μ' οργάνουνε τη γης οι δούλοι και θερίζουν
και το γλυκό κρασί πατούν κι Αφέντη με γνωρίζουν.
Όποιοι δεν έχουνε σπαθί κι ένα γερό κοντάρι,
και του κορμιού των φύλαγμα ένα καλό σκουτάρι,
πέφτουνε και με προσκυνούν κι Αφέντη με φωνάζουν
και Μέγα Βασιλέα τους γονατιστοί με κρίζουν.»

Βλέπουμε και εδώ τη σύνδεση της ταυτότητας με την αίσθηση της υπεροχής απέναντι σε άλλους.

Ο αυτοπροσδιορισμός με βάση την κοινωνική θέση εκδηλώνεται και σε έναν από τους σημαντικότερους κοινωνικούς θεσμούς των κρητικών πόλεων: τις εφηβικές μνητικές τελετές (*rites de passage*) που περιγράφει ο Έφορος (*FGrHist* 70 F 149) και επιβεβαιώνουν αρχαιολογικά ευρήματα κυρίως από τη Σύμη Βιάννου.³¹ Ένα από τα στοιχεία αυτού του θε-

³⁰ Σχετικά με το κείμενο αυτό, βλ. Θ. Δετοράκης, «Τὸ ποίημα Ὑβρίου τοῦ Κρητός καὶ τὰ ἐν Κρήτῃ ἐνόπλια παίγνια», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), σ. 208-216· G. Tedeschi, 'Il canto di Hybrias il Cretese: Un esempio di poesia conviviale', *Quaderni di filologia classica* 5 (1986), σ. 53-74.

³¹ Για μνητικές τελετές των εφήβων στην Κρήτη βλ. πιο πρόσφατα M. Bile, 'Les termes relatifs à l'initiation dans les inscriptions crétoises (VIIe-Ier siècles av. J.-C.)', στο A. Moreau (εκδ.), *L'initiation. Actes du colloque international de Montpellier, 11-14 avril 1991* (Montpellier 1992), σ. 11-18· A. Chaniotis, 'Von Hirten, Kräutersammeln, Epheben und Pilgern: Leben auf den Bergen im antiken Kreta', *Ktema* 16 (1991) [1995], σ. 103-104 = στο G. Siebert (εκδ.), *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques. Actes du Colloque de Strasbourg, 1992* (Paris 1996), σ. 101-102·

σμού είναι η τελετουργική απαγωγή του εφήβου από έναν ωριμότερο άνδρα, με συνδρομή των εταίρων του· η επιλογή του εφήβου που θα απαχθεί δεν γίνεται μόνο με βάση την ομορφιά και την αξία του, αλλά και με βάση την κοινωνική του θέση.³² Αν μάλιστα οι εταίροι του απαγωγέα διαπιστώσουν ότι δεν υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στην κοινωνική θέση του εφήβου και του απαγωγέα, είναι υποχρεωμένοι να εμποδίσουν την απαγωγή.

5. Η ταυτότητα του ανδρείου και της κλάσσης ηλικίας

Η κοινωνική ιεραρχία και η οικονομική διαστρωμάτωση δημιουργούν γενικά κοινωνικές ταυτότητες. Ειδικά στην Κρήτη υπάρχουν δύο πρόσθετες παράμετροι, η σημασία των οποίων δεν θα πρέπει καθόλου να υποτιμάται. Η πρώτη παράμετρος είναι η συμμετοχή κάθε πολίτη σε ιδιαίτερη ομάδα ανδρών, το *άνδρειον* ή την *εταιρεία*, όπου είναι ισχυρό όχι μόνο το στοιχείο της συμβίωσης, του κοινού γεύματος και φυσικά της κοινής κρασοκατάνυξης, αλλά και το στοιχείο της κοινής μνήμης, των κοινών αξιών και της άμιλλας – σημαντικών συστατικών μιας κοινής ταυτότητας.³³ Η κοινή ταυτότητα ξεκινά από την από κοινού χρημα-

N. Cucuzza, 'Leto e il cosiddetto Tempio di Rhea di Festos', *Quaderni dell'Istituto di Archeologia della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Messina* 8 (1993), σ. 21-27· G. Capdeville, *Volcanus. Recherches comparatistes sur les origines du culte de Vulcaïn* (Ρώμη 1995), σ. 202-214· D.D. Leitao, 'The Perils of Leukippos. Initiatory Transvestism and Male Gender Ideology in the Ekdusia of Phaistos', *Classical Antiquity* 14 (1995), σ. 130-163· Gehrke, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 31-35· R. Vattuone, 'Eros cretese (ad Ephor. *FGrHist* 70 F 149)', *Rivista Storica dell'Antichità* 28 (1998), σ. 7-51. Για τα ευρήματα από τη Σύμη και την ερμηνεία τους βλ. Α. Λεμπέση, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. Ι.Ι. Χάλκινα κρητικά τοιχεύματα* (Αθήνα 1985), κυρίως σ. 188-199· 'Flagellation ou autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation', *Bulletin de Correspondence Hellénique* 115 (1991), σ. 99-123. Ο θεσμός της εφηβείας, και πιθανόν και οι μυητικές τελετές, διατηρήθηκαν στην Κρήτη ως την ελληνιστική εποχή· βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 124-125 και 129.

³² Βλ. κυρίως Gehrke, *ό.π.*, σ. 31-35.

³³ Για τα ανδρεία και τις εταιρείες στην αρχαία Κρήτη βλ. πιο πρόσφατα C. Talamo, 'Il sissizio a Creta', *Miscellanea Graeca e Romana* 12 (1987), σ. 9-26· M. Lavrencic, 'Andreion', *Tyche* 3 (1988), σ. 147-161· P. Schmitt Pantel, 2: *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques* (Παρίσι 1992), σ. 62-76· Μ. Γιούνη, «Εταιρείαι. Η ένσωμάτωση των νέων πολιτών στην άρχαία Κρήτη», *Digesta* 3 (2000), σ. 45-54. Για τη διατήρησή τους μέχρι την ελληνιστική εποχή βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 133. Για τη χρηματοδότηση των συσσιτίων βλ. Α. Chaniotis, 'Problems of 'Pasto-

τοδότηση των συσσιτίων και ενισχύεται με συμβολικές πράξεις, όπως ο προφορικός έπαινος του άξιου άνδρα και η διήγηση κατορθωμάτων και παλιών πράξεων ανδρείας (βλ. Δωσιάδας, *FGrHist* 458 F 2). Καθώς και τα αγόρια συμμετέχουν από μικρά στα κοινά γεύματα των μελών, εντάσσονται πρώτα και πρώτιστα στην κοινότητα του ανδρείου και ύστερα στην κοινότητα της φυλής και της πόλης.

Η δεύτερη ειδική μορφή ταυτότητας είναι η κλάσση ηλικίας. Στην Κρήτη διατηρήθηκε μέχρι την ελληνιστική εποχή η κοινή εκπαίδευση συνομήλικων νέων, η κοινή υπηρεσία στα φρούρια της εσχατίας, η κοινή ορκομοσία και η από κοινού ένταξη στο σώμα των πολιτών.³⁴ Αυτός ο θεσμός έφερε κοντά άτομα διαφορετικής καταγωγής, υποσκελίζοντας ενίοτε σε σημασία την ταυτότητα της πόλης, της φυλής, της εταιρείας ή της κοινωνικής θέσης. Η σημασία αυτής της μορφής ταυτότητας φάνηκε με τον βιαιότερο τρόπο στη Γόρτυνα, όταν γύρω στο 220 π.Χ. ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους νεώτερους και τους πρεσβύτερους.³⁵ Και στα τελευταία χρόνια πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση οι πηγές μας μιλούν για πολιτικές διαφορές μεταξύ νεωτέρων (*iunenes*) και πρεσβυτέρων που αντανακλούν τη σημασία της κλάσσης ηλικίας για τον αυτοπροσδιορισμό και την ταυτότητα του ατόμου.³⁶

6. Ταυτότητα και διακρατικές σχέσεις

Το θέμα της ταυτότητας και της συνείδησης στην κλασική και ελληνιστική Κρήτη δεν τίθεται όμως μόνο μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας των πολιτών. Υπάρχουν εξίσου σημαντικές μορφές ταυτότητας που δημιουργούνται με διακρατικές συνεργασίες. Δύο ή περισσότερες πόλεις μπορούν να δημιουργήσουν μια νέα ταυτότητα θεμελιωμένη στη *συμπολιτεία*, δηλαδή στην υπέρβαση των πολιτικών ταυτοτήτων δύο ή περισ-

---

ralism' and 'Transhumance' in Classical and Hellenistic Crete', *Orbis Terrarum* 1 (1995), σ. 44-49 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁴ Για την ορκομοσία και την ένταξη στο σώμα των πολιτών βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 124-129· για την από κοινού υπηρεσία σε συνοριακά οχυρά βλ. H. van Effenterre, 'Fortins crétois', στο *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard à l'occasion de son 65e anniversaire* (Παρίσι 1949), σ. 1033-1046· πρβ. *I.Cret.* ix 1 στ. 52 και 127.

³⁵ Πολύβιος Δ' 54, 6. Σχετικά βλ. van Effenterre, *ό.π.* (σημ. 24), σ. 168-172· Petropoulou, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 109-111· Chaniotis, *Verträge*, σ. 15.

³⁶ A. Chaniotis, 'Die Inschriften von Amnisos', στο J. Schäfer (εκδ.), *Amnisos* (Βερολίνο 1992), σ. 302-303.

σότερων πόλεων και τη δημιουργία μιας νέας – συνήθως πρόσκαιρης.³⁷ Η Γόρτυνα και η Φαιστός, η Λύττος και η Χερσονήσος αποτελούν τέτοια παραδείγματα διακρατικής συνεργασίας που στην πρώτη περίπτωση κατέληξαν σε πολεμικές αναμετρήσεις και στην κατάκτηση και καταστροφή της Φαιστού από τη Γόρτυνα, αλλά στη δεύτερη στη δημιουργία δύο κοινοτήτων Λυττίων, εκείνων της *ἄνω πόλεως* (Λύττου) και εκείνων της *ἐπὶ θαλάσση πόλεως* (Χερσονήσου).³⁸

Μάλλον εφήμερη ήταν και η συμπολιτεία των πόλεων της δυτικής Κρήτης, που πολύ προγραμματικά προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια νέα ταυτότητα προβάλλοντας το κοινό στοιχείο του ορεισίου και ονομάζοντας το νέο κράτος *Ῥορειοι*, οι «Βουνίσιοι».³⁹ Για κάποιο διάστημα η νέα αυτή ταυτότητα ήταν τόσο ισχυρή, που η συμπολιτεία των Ορειών να μπορεί να θεωρηθεί κοινή πατρίδα: «πατρίδα μου είναι οι Ῥορειοι» αναφέρει χαρακτηριστικά το επιτύμβιο ενός μισθοφόρου στη Λακωνία (*IG V.1 723*) προβάλλοντας αυτή τη νέα ταυτότητα που μεσολαβεί ανάμεσα στη στενότερη ταυτότητα της πόλης και την ευρύτερη ταυτότητα του νησιού. Μήπως άλλωστε και το όνομα των *Ετεοκρήτων* δεν είναι ένα τεχνητό δημιούργημα που αντιδιαστέλλει τους μη ελληνικής καταγωγής κατοίκους της ανατολικής Κρήτης από την καθ' όλα ανομοιογενή ομάδα των υπολοίπων Κρητών, δημιουργώντας ένα είδος εθνικής συνείδησης που επιβιώνει μέχρι τον 3ο αιώνα;

7. Η πρωτακμή ταυτότητα των Κρητών

Παρ' όλες τις εθνικές, κοινοτικές, κοινωνικές και άλλες διαφορές στο εσωτερικό της Κρήτης, στις σχέσεις τους με την υπόλοιπη Ελλάδα οι Κρήτες εκφράζουν προς τα έξω μια κοινή, σε μεγάλο βαθμό επίπλαστη ταυτότητα, εκείνη των Κρητών. Ουσιαστικό της συστατικό είναι ο μύθος, ιδίως οι θεογονικοί μύθοι που καθιστούν την Κρήτη κοιτίδα των Ολυμπίων.⁴⁰ Επίπλαστη είναι σε κάποιο βαθμό και η κοινή κρητική διά-

³⁷ Για τις κρητικές συμπολιτείες βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 104-108, 421-432 (με τη σχετική βιβλιογραφία).

³⁸ Για τη συμπολιτεία Γόρτυνας-Φαιστού βλ. Chaniotis, *Verträge*, σ. 422-428· για τη συμπολιτεία Λύττου-Χερσονήσου, σ. 430-432.

³⁹ Από την εκτενή βιβλιογραφία για τους Ορειούς βλ. κυρίως van Effenterre, *ό.π.* (σημ. 24), σ. 120-127· Cardeville, *Isopoliteia* (βλ. σημ. 19), σ. 273-274· Chaniotis, *Verträge*, σ. 421-422.

⁴⁰ Βλ. π.χ. Διόδωρος Ε' 64-77· πρβ. *I.Cret.* I xxiv 1 στ. 10-11: [τ]ῶν ἐν [Κρή]ται γεγονότων θεῶν τε καὶ ἡρώων.

λεκτος⁴¹ και οι τυπικοί κρητικοί θεσμοί, σχετικά ύστερο δημιούργημα εξομοίωσης των ιδιαιτεροτήτων.⁴² Έναν κοινό κρητικό βίο αντικατοπτρίζουν οι κοινοτυπίες των ελληνιστικών ποιητών με το τρίπτυχο κνήγι, χορός και έρωτας.⁴³ Σε πολλές επιγραφές που έχουν βρεθεί εκτός Κρήτης οι Κρήτες είναι πρώτιστα *Κρητες* και δευτερευόντως πολίτες μια πόλης (πολλές φορές δεν αναγράφεται καν το όνομα της πόλης τους).⁴⁴ Η υπηρεσία Κρητών διαφορετικής καταγωγής ως μισθοφόρων στον ίδιο στρατό ίσως να ενδυνάμωσε αυτό το αίσθημα της κρητικής ταυτότητας: Κρήτες που έμειναν στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο οργανώθηκαν μάλιστα σε χωριστή κοινότητα, το *Κρητών πολίτευμα*.⁴⁵ Μάλιστα ένας κρητικός ονειροκρίτης στη Μέμφιδα, στη διαφημιστική του πινακίδα δεν γράφει καν το όνομά του, απλώς: *Κρής έστιν ό κρίνων τάδε*, «αυτός που ερμηνεύει τα όνειρα είναι Κρητικός».⁴⁶

Η κοινή ταυτότητα εκφράζεται με τον χαρακτηριστικότερο τρόπο στο επίπλαστο κοινό όνομα *Κρηταιείς*, που δημιουργήθηκε στις αρχές του 3ου αιώνα για να εκφράσει, σε αντιδιαστολή προς το όνομα Κρήτες, όχι την καταγωγή από το ίδιο νησί, αλλά τη συμμετοχή σε μια κοινή συμμαχία.⁴⁷

⁴¹ Βλ. τη θεμελιώδη μελέτη της Μ. Bile, *Le dialecte crétois ancien. Étude de la langue des inscriptions. Recueil des inscriptions postérieures aux IC* (Παρίσι 1988)· πρβ. Ε. Kieckers, *Die lokalen Verschiedenheiten im Dialekte Kretas* (Marburg 1908)· Υ. Duhoux, 'Les elements grecs non doriens du cretois et la situation dialectale grecque au Iie millenaire', *Cretan Studies* 1 (1988), σ. 57-72· Μ. Bile, 'Dialectologie et cités crétoises', *Cretan Studies* 3 (1992), σ. 55-63.

⁴² Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ένα ενιαίο κρητικό πολίτευμα, αλλά η Ρ. Perlman, 'One Hundred-Cityed Crete and the "Cretan Politeia"', *Classical Philology* 87 (1992), σ. 193-205, έχει αμφισβητήσει την ιστορικότητα της ενιαίας πολιτειακής οργάνωσης των Κρητών. Χωρίς να μπορώ να επεκταθώ εδώ στο θέμα αυτό, οι επιγραφές δείχνουν μάλλον μια προοδευτική εξομοίωση των θεσμών των κρητικών πόλεων.

⁴³ Βλ. Βερτουδάκης, *ό.π.* (σημ. 3).

⁴⁴ Βλ. π.χ. Μ. J. Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou syringes* (Κάιρο 1926), αρ. 392, 610, 829, 858, 1016, 1577, 4414 bis· Α. Bernand, *El Paneion d'El-Kanais. Les inscriptions grecques* (Λάιντεν 1972), αρ. 1.

⁴⁵ F. Heichelheim, *Die auswärtige Bevölkerung im Ptolemäerreich* (Λειψία 1925), κυρίως σ. 8-12.

⁴⁶ O. Rubensohn, 'Das Aushängeschild eines Traumdeuters', στο *Festschrift J. Valen* (Βερολίνο 1900), σ. 3-15· Χανιώτης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 211.

⁴⁷ Chaniotis, *Verträge*, σ. 99-100.

Η αναγκαστικά ελλιπής σκιαγράφηση των διαφόρων μορφών ταυτότητας στην κλασσική και ελληνιστική Κρήτη δεν νομίζω να επιτρέπει γενικεύσεις, σίγουρα όμως επιβάλλει διαφοροποιήσεις. Ένας κοινός παρονομαστής που διαφαίνεται από τα προαναφερθέντα είναι ότι η ταυτότητα, περισσότερο από το να είναι συνάρτηση παραγόντων, είναι κυρίως αντίδραση στον περίγυρο μιας ομάδας και στα ερεθίσματα που δέχεται. Αυτό εξηγεί την πρωτακή της μορφή, συνεχώς μεταβαλλόμενη και προσαρμοζόμενη στα εκάστοτε δεδομένα, τον εκάστοτε αντίπαλο, γείτονα ή ανταγωνιστή.